

דפוסי תעסוקה וחסמים לתעסוקה באוכלוסייה הבדואית בנגב מחקר הערכה מסכמת

אורן תירוש   דנה כהן   ברכה ברלין
איילת לוי-כובשי   סמדר סומך

הדוח כולל תקציר
בשפה הערבית

המחקר הוא חלק מסדרת מחקרי תוכנית החומש לפיתוח כלכלי חברתי בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב 2017-2021 אשר בוצעו בשיתוף האגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב

עריכת לשון: רויטל אביב מתוק
תרגום לאנגלית (תקציר): עמי אשר
עיצוב גרפי: ענת פרקו טולדנו

המחקר הוזמן על ידי האגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב ומומן בסיועו

מכון מאירס ג'וינט ברוקדייל
ת"ד 3886 ירושלים 9103702
טלפון: 02-6557400
brook@jdc.org | brookdale.jdc.org.il

ירושלים | ניסן תשפ"ג | אפריל 2023

על מחקר תוכנית החומש (2017-2021) לאוכלוסייה הבדואית בנגב

מחקר תוכנית החומש נערך במימון משותף של האגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב ושל מכון מאיירס-ג'וינט-ברוקדייל. המחקר נמשך שלוש שנים וחצי וכלל מחקרי משנה במגוון נושאים ובהם חינוך, ילדים עם מוגבלויות, תעסוקה והרשויות המקומיות. כמו כן כלל המחקר מחקרי משנה בנושאי רוחב כמו מערך תוכניות העבודה אשר ליווה את תוכנית החומש; הערכים, הכוחות והאתגרים בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב ומנהיגיה; ותמונת מצב של האוכלוסייה הבדואית בנגב – מדדים נבחרים. מלבד זאת שולב במחקר דוח הערכה כוללת של תוכנית החומש.

המחקר נעשה בשיתוף בין האגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב ובין מכון מאיירס-ג'וינט-ברוקדייל. אנשי האגף הובילו את התוויית נושאי המחקר ונתנו משוב למחקרים עצמם. מכון ברוקדייל תכלל את המחקר ואחראי מקצועית לביצועו.

את הדוחות שפורסמו במסגרת מחקר תוכנית החומש אפשר להוריד ללא תשלום מאתר המכון:

<https://brookdale.jdc.org.il/publication/bedouin-population-five-year-plan/>

תקציר

רקע

שיעור העוני באוכלוסייה הבדואית בנגב הוא מן הגבוהים בישראל ונגזר בין השאר משיעורי תעסוקה ומשכר נמוכים. ממשלת ישראל פועלת לקידום התעסוקה באוכלוסייה הבדואית בנגב במגוון דרכים, עם זאת שיעורי התעסוקה באוכלוסייה זו ושכרה, במיוחד בקרב הנשים הבדואיות, עדיין נמוכים מאלו שבכלל האוכלוסייה. מחקר הערכה זה בוחן לעומק את עולם התעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב, לשם טיוב והתאמה של כלי המדיניות לצרכים, לחסמים ולחוזקות הייחודיים של אוכלוסייה זו, בדגש על אלו של הנשים הבדואיות.

המחקר בוצע בשנים 2020-2022 במסגרת הערכת תוכנית החומש לפיתוח כלכלי-חברתי של האוכלוסייה הבדואית בנגב לשנים 2017-2021 (החלטת ממשלה 2397).

מטרה

מטרת העל של המחקר הייתה לזהות גורמים חברתיים ותרבותיים, המתווספים לחסמי תעסוקה קיימים ומשפיעים על דפוסי התעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב.

שיטה

המחקר התמקד באוכלוסייה הבדואית בנגב בגילי העבודה העיקריים (25-54). נעשה שימוש בארבעה מקורות מידע: (1) 40 ראיונות עומק עם 24 נשים ו-8 גברים מן האוכלוסייה הבדואית, ועם 8 אנשי מקצוע (קובעי מדיניות נציגי משרדי ממשלה ואנשי מקצוע מפעילי תוכניות ושירותים, בתחומי התעסוקה, האוכלוסייה הבדואית והתכנון); (2) סקר טלפוני בקרב 335 נשים ו-147 גברים מן האוכלוסייה הבדואית; (3) ניתוח נתונים מנהליים ונתוני סקרי כוח אדם (2012-2020) של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה; (4) סקירת ספרות בין-לאומית בנוגע לחסמים לתעסוקה של קבוצות מוחלשות ולכלי מדיניות לקידומן בתעסוקה. כלי המחקר עברו התאמה תרבותית ושפתית על ידי מומחים לתרבות הבדואית וקיבלו את אישור ועדת האתיקה של מכון ברוקדייל.

ממצאים

בעשור האחרון חלה עלייה במדדי התעסוקה העיקריים בקרב גברים ונשים מן האוכלוסייה הבדואית בנגב, אולם הפערים בינה ובין כלל האוכלוסייה התייצבו במרביתם. המחקר מצביע על חסמים לתעסוקה העומדים בבסיס מגמות אלו וזיהה הזדמנויות לשיפורן.

חסמים לתעסוקה

1. **רמות השכלה נמוכות** מצמצמות את אפשרויות התעסוקה וההשתכרות של האוכלוסייה הבדואית בנגב, במיוחד בקרב נשים.
2. **תפיסות חברתיות מסורתיות** של האוכלוסייה הבדואית בנגב בנוגע לתעסוקה ולהשכלה משפיעות על דפוסי התעסוקה וההשכלה של נשים וגברים. זאת אף שבשנים האחרונות החברה הבדואית מצויה במעבר מחברה מסורתית למודרנית.
3. **היצע נמוך של מקומות עבודה בקרבת אזור המגורים** הוא חסם לתעסוקה בעיקר עבור נשים, אשר מוגבלות על ידי החברה מלהתרחק יתר על המידה מן המשפחה לטובת תעסוקה.
4. **שיעור נמוך של פעוטות המשולבים במעונות יום לגיל הרך** הוא חסם לתעסוקה בעיקר עבור נשים.
5. **מגבלה פיזית או מחלה ממושכת של הפרט או בן משפחתו** הן סיבה עיקרית לכך שגברים ונשים אינם עובדים.
6. **מגבלות חברתיות על נוכחות של נשים במרחב הציבורי** וחשש לביטחונן האישי משפיעים על דפוסי התעסוקה של נשים.
7. **אפליה בשוק העבודה על בסיס היכרות או קרבה משפחתית** מצמצמת את אפשרויות ההעסקה של נשים משכילות, ומעודדת שילוב עובדים מוכשרים פחות ברשויות המקומיות ובבתי הספר.

הזדמנויות לתעסוקה

1. **השכלה על-תיכונית נמצאה כבעלת קשר לתעסוקה איכותית** הן בקרב גברים הן בקרב נשים. שכן, השכלה מספקת לנשים לגיטימציה חברתית לצאת לעבוד, ותעסוקה תורמת לעצמאותן ולמעמדן החברתי של הנשים.
2. **רישיון נהיגה נמצא כבעל קשר חיובי לתעסוקת נשים**. כמו כן עלה כי רישיון נהיגה הוא כלי לחיזוק עצמאותן של נשים ולהעלאת תחושת הביטחון האישי שלהן.
3. **מודלים של תעסוקה שצמחו בקהילה** לרבות עבודות שנשים מבצעות בתוך הבית בתחומי עיסוק לגיטימיים, עשויים להוות הזדמנות לנשים לעבוד לנוכח המגבלות החברתיות המוטלות עליהן. בדומה לכך גם **אפשרויות תעסוקה בקרבת אזור המגורים** עשויות לסייע לנשים שעליהן להישאר בקרבת אזור מגוריהן, לצאת לעבוד.
4. **הנהגה מקומית חזקה יכולה לזרז שיפור בתעסוקה**. לנוכח ההשפעה של ההנהגה המקומית על התושבים, גיוס תמיכתה עשוי לסייע בגיבוש תוכניות פיתוח תעסוקה על פי הצרכים המקומיים.

סיכום והמלצות לפעולה

למרות פעולתה של הממשלה לקידום התעסוקה של הבדואים בנגב, בשנים האחרונות נבלמה מגמת צמצום הפערים בתחום זה בין אוכלוסייה זו לכלל האוכלוסייה בישראל. ממצאי המחקר תומכים בקיומם של חלק מן החסמים לתעסוקה הידועים בספרות, ובהם מיעוט השכלה והכשרה, מיעוט הזדמנויות לתעסוקה בתוך היישובים ומוגבלות פיזית של הפרט או בני משפחתו. אולם פרט להם, המחקר מראה כי לנורמות חברתיות השפעה ניכרת על דפוסי ההשכלה והתעסוקה של הנשים והגברים הבדואים, וכי הן משפיעות גם על חסמי התעסוקה המוכרים.

חלק מכלי המדיניות שיושמו עד כה אומנם פעלו כדי לצמצם את החסמים המוכרים לתעסוקה, אולם הם לא התחשבו במידה מספקת במבנה החברה הבדואית או בציפיות של החברה מן הנשים והגברים הבדואים. אפשר לשער שבשל כך כלים אלו היו מוגבלים ביכולתם לשפר את מצב התעסוקה באוכלוסייה זו. המחקר מצביע על כיווני פעולה אפשריים, ובהם מיסוד מנגנון שיתוף פעולה ותיאום בין הגופים הרלוונטיים שיכלול רכיב התאמה תרבותית של כלי המדיניות; הנגשת ארגז כלים המעודד עצמאות לנשים בגיל צעיר; הפניית מאמצים לשיפור ההשכלה וההכשרה הטכנולוגית של גברים צעירים; השקעה במודלים של הכנה לעבודה ולחיים הבוגרים בקרב נערים ונערות כבר בעת הלימודים בתי הספר העל-יסודיים ומייד בסיומם; ביסוס תשתית תעסוקה מקומית; חיזוק מודלים של תעסוקה שצמחו בקהילה; וחיזוק הביטחון האישי במרחב הציבורי.

רקע

שיעור העוני באוכלוסייה הבדואית בנגב הוא מן הגבוהים בישראל ונגזר בין השאר משיעורי תעסוקה ומשכר נמוכים. ממשלת ישראל פועלת לקידום התעסוקה באוכלוסייה הבדואית בנגב במגוון דרכים, ובהן פיתוח אזורי תעשייה, מתן תמריצים למעסיקים, הנגשת הכשרות מקצועיות ולימודי הנדסאים, שיפור הנגישות לתחבורה ציבורית ויצירת מסגרות טיפול לילדים בגיל הרך. אולם על אף השקעת המשאבים, שיעורי התעסוקה והשכר של האוכלוסייה הבדואית, ובמיוחד של הנשים הבדואיות, עדיין נמוכים מאלו של כלל האוכלוסייה. מחקר הערכה זה בוחן לעומק את עולם התעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב, לשם טיוב והתאמה של כלי המדיניות לצרכים, לחסמים ולחוזקות הייחודיים של אוכלוסייה זו, בדגש על אלו של הנשים הבדואיות.

המחקר בוצע בשנים 2020-2022 במסגרת הערכת תוכנית החומש לפיתוח כלכלי-חברתי של האוכלוסייה הבדואית בנגב לשנים 2017-2021 (החלטת ממשלה 2397).

מטרת המחקר

מטרת העל של המחקר הייתה לזהות חסמים חברתיים ותרבותיים לתעסוקה המתווספים לאלו המוכרים ומשפיעים על דפוסי התעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב, ואשר זיהויים יסייע בהידוק המענים לשיפור התעסוקה של האוכלוסייה.

שיטת המחקר

המחקר מבוסס על שילוב של כמה שיטות מחקר ומגוון מקורות מידע.

אוכלוסיית המחקר

נשים וגברים מן האוכלוסייה הבדואית בנגב, בגילי העבודה העיקריים (25-54).

מקורות המידע

- **ראיונות עומק:** בין נובמבר 2020 לינואר 2021 נערכו 40 ראיונות עומק עם 24 נשים ו-8 גברים מן האוכלוסייה הבדואית בנגב, ועם 8 אנשי מקצוע (קובעי מדיניות נציגי משרדי ממשלה ואנשי מקצוע מפעילי תוכניות ושירותים, בתחומי התעסוקה, האוכלוסייה הבדואית והתכנון). הראיונות עסקו במצב התעסוקה לנוכח פעילות הממשלה בשנים האחרונות, בחסמים ובהזדמנויות לתעסוקה, בעמדות בנוגע לתעסוקה ובמנגנוני התמודדות עם החסמים לתעסוקה.
- ראיונות העומק עם אנשי המטה בוצעו בשפה העברית על ידי חוקרים ממכון ברוקדייל. ראיונות העומק עם מרואיינים מן האוכלוסייה הבדואית בוצעו בשפה הערבית על ידי מראיינים מעמותת "אג'יק – מכון הנגב" שעברו הכשרה ייעודית.

- **סקר טלפוני:** בין אוגוסט 2021 לינואר 2022 נערך סקר בקרב 335 נשים ו-147 גברים מן האוכלוסייה הבדואית בנגב. הסקר עסק במצב התעסוקה של המשיבים, בחסמים ובהזדמנויות לתעסוקה, בעמדות ובתפיסות בנוגע לתעסוקה, בדרכי התמודדות עם חסמים לתעסוקה ובמידת החשיפה לשירותי תעסוקה. הסקר כלל גם בחינה מפורטת של מאפייני הרקע של המשתתפים והוא נערך בשמונה-עשר היישובים הבדואיים בנגב, ובריכוזי מגורים בלתי מוסדרים.¹ הסקר בוצע בשפה הערבית על ידי מראיינים מעמותת "אג'יק – מכון הנגב" שעברו הכשרה ייעודית. כלי המחקר עברו התאמה תרבותית ושפתית על ידי מומחים לתרבות הבדואית וקיבלו את אישור ועדת האתיקה של מכון ברוקדייל.
- **ניתוח נתונים מנהליים:** נתונים מנהליים מן הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס) (על ילידי 1970-1995 בשנים 2010-2019)², סקרי כוח אדם של הלמ"ס (2012-2020) ונתונים מנהליים מן המוסד לביטוח לאומי (2010-2018). פירוט המשתנים: תעסוקה, שכר ומאפיינים סוציו-דמוגרפיים.
- **סקירת ספרות:** סקירת מאמרים אקדמיים ודוחות מחקר מן הארץ והעולם בנוגע לחסמים לתעסוקה של קבוצות מוחלשות ולכלי מדיניות לקידומן התעסוקתי. סקירת הספרות בישראל התמקדה בקבוצות מוחלשות בישראל בכלל ובבדואים בפרט.

ניתוח המידע

- **ראיונות העומק:** ראיונות העומק הוקלטו, תומללו, תורגמו במידת הצורך ועברו ניתוח תוכן תמטי.
- **הסקר הטלפוני:** שוקלל בהתאם לנתוני האוכלוסייה בסקרי כוח אדם ונתונים מנהליים על פי מין, גיל, צורת התיישבות ורמות השכלה. כמו כן נערך ניתוח של דיווח המשיבים בנוגע לתעסוקה ולחסמים לתעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב תוך השוואה בין גברים לנשים, מועסקים ושאינם מועסקים, השכלה, הכנסה וסוג יישוב.
- **הנתונים המנהליים:** נערכו ניתוח של מגמות התעסוקה והשכר לאורך זמן של האוכלוסייה הבדואית בנגב, והשוואה לשינויים שחלו בקבוצות אחרות באוכלוסייה. כמו כן נערך ניתוח של משתני תעסוקה ושכר לפי משתני רקע כמו יישוב, השכלה ומין, וכן ניתוח רב-משתני לבחינת מתאם בין משתני תעסוקה ושכר ובין משתני רקע של הבדואים.

¹ בדוח זה משמשים המינוחים האלה לציון צורות התיישבות של האוכלוסייה הבדואית בנגב: שמונה-עשר היישובים – שמונה-עשר היישובים ברשויות המקומיות (עיר, מועצות מקומיות ומועצות אזוריות); העיר רהט; המועצות המקומיות חורה, כסיפה, לקיה, ערערה בנגב, שגב שלום, תל שבע; יישובי המועצה האזורית אל-קסום: אום-בטין, א-סייד, דריג'את, כוחלה, מולדה, מכחול ותראבין א-צאנע; יישובי המועצה האזורית נווה מדבר: אבו-קורינאת, קאסר א-סר, ביר הדאג' ואבו-תלול.

מגורים בלתי מוסדרים: מגורים מחוץ לשמונה-עשר היישובים.

² על בסיס תשתית שיצר אגף בכיר אסטרטגיה ותכנון מדיניות במשרד העבודה.

ממצאים עיקריים

דפוסי תעסוקה ושכר על פני זמן

בעשור האחרון חלה עלייה במדדי התעסוקה העיקריים בקרב גברים ונשים מן האוכלוסייה הבדואית בנגב, אולם מאז 2017 מגמת עלייה זו נבלמה בקרב הגברים והפערים לעומת כלל האוכלוסייה התייצבו במרבית מדדי התעסוקה, הן בקרב גברים הן בקרב נשים.

החל מ-2012 חלה עלייה ניכרת בשיעור התעסוקה בקרב הנשים הבדואיות (מ-15% ב-2012 ל-33% ב-2018, עלייה של 120%) ועלייה מסוימת בשיעור התעסוקה של הגברים הבדואים (מ-65% ל-69% בשנים אלה). עם זאת, החל מ-2017 בקרב הגברים ומ-2018 בקרב הנשים, חלה ירידה בשיעורי התעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב עד ל-58% בקרב הגברים ול-23% בקרב הנשים ב-2020.³

בשנים 2010-2013 חל צמצום בפערי השכר בין העובדים הבדואים בנגב לכלל העובדים בישראל בני 25-40, מכ-34% לכ-30% (הן בקרב גברים הן בקרב נשים), אולם החל מ-2014 מגמת הצמצום נבלמה, ובשנים 2014-2019 לא ניכר שינוי בפערי השכר של הגברים ופערי השכר של הנשים אף גדלו (30% ב-2013 ו-33% ב-2019). כמו כן בשנים 2010-2019, שיעור השכירים בני 25-40 שהשתכרו שכר הנמוך משכר המינימום היה גבוה ויצב בקרב האוכלוסייה הבדואית לעומת כלל האוכלוסייה: ב-2019, 25% מן השכירים הבדואים לעומת 21% מכלל השכירים בישראל; ו-54% מן השכירות הבדואיות לעומת 33% מן השכירות בישראל.

השכלה, תעסוקה ושכר

לרמות ההשכלה קשר הדוק לשיעור התעסוקה, במיוחד בקרב הנשים הבדואיות. ב-2018, 17% מן הנשים הבדואיות בנות 25-40 שלמדו 11 שנים וכחות היו מועסקות, 34% מן הנשים שלמדו 12 שנים ו-83% מן הנשים שלמדו 13 שנים ויותר. הקשר בין שיעור התעסוקה לרמות ההשכלה קיים גם אצל גברים אולם במידה פחותה (56% מן הגברים שלמדו 11 שנים וכחות היו מועסקים, 66% מן הגברים שלמדו 12 שנים ו-84% מן הגברים שלמדו 13 שנים ויותר). רמות ההשכלה הנמוכות של האוכלוסייה הבדואית בנגב קשורות גם לרמות השכר, שכן ככל שרמת ההשכלה גבוהה יותר כך השכר גבוה יותר בקרב כל הקבוצות באוכלוסייה.

חסמים והזדמנויות לתעסוקה

לנוכח השיפור המועט במצב התעסוקה ובשכר של הבדואים, המחקר בחן מה הם הגורמים המעצבים את דפוסי התעסוקה של הבדואים בנגב, בדגש על הנשים הבדואיות, ומה הם החסמים וההזדמנויות לשיפור התעסוקה.

---

³ הירידה בשיעור התעסוקה של הגברים עולה גם מסקרי כוח אדם של הלמ"ס וגם מן הנתונים המנהליים המבוססים על דיווחי מס הכנסה. ייתכן שמקצת מן הירידה אפשר להסביר על ידי הזעזוע שגרמה מגפת הקורונה לשוק העבודה, אולם הירידה בשיעורי התעסוקה ניכרת עוד מ-2017 בקרב כלל הגברים הערבים.

⁴ טווח הגילים נקבע על פי זמינות הנתונים המנהליים.

חסמים לתעסוקה

רמות ההשכלה הנמוכות של האוכלוסייה הבדואית מצמצמות את אפשרויות התעסוקה. שיעור הגברים והנשים המשכילים מן האוכלוסייה הבדואית נמוך במידה ניכרת מן השיעור באוכלוסייה בישראל. למשל, ב-2018, 11% מן הנשים הבדואיות בנות 25-40 ו-6% מן הגברים הבדואים בגילים אלו היו בעלי תואר אקדמי, לעומת 30% מכלל הנשים בישראל ו-18% מכלל הגברים בישראל בגילים אלו. שיעור האקדמאים בריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים היה נמוך במיוחד (3% מן הגברים ו-4% מן הנשים)⁵. הסיבות למיעוט המשכילים הן מגוונות, וכוללות רמה נמוכה של הוראה בבתי הספר היסודיים והעל-יסודיים, שיעור גבוה של נשירה ממערכת החינוך, שיעורים נמוכים של זכאים לתעודת בגרות ועוד. מן המחקר עלו סיבות נוספות, בהן קושי של משפחות בדואיות מעוטות הכנסה לתמוך בשנות לימודים רבות שבסופן לא ברורים העתיד המקצועי והתמורה הכלכלית, וכן תפיסות חברתיות מסורתיות המקשות על צעירות וצעירים מן האוכלוסייה הבדואית לרכוש השכלה והכשרה, שעליהן נרחיב בסעיפים הבאים.

תפיסות חברתיות בנוגע לתעסוקה ולהשכלה באוכלוסייה הבדואית. התרבות הבדואית בבסיסה היא מסורתית, פטריארכלית ובעלת מאפיינים קולקטיביים. בשנים האחרונות החברה הבדואית מצויה במעבר מחברה מסורתית לחברה מודרנית, אולם מן המחקר עלה כי התפיסות המסורתיות עדיין משפיעות השפעה ניכרת על דפוסי התעסוקה וההשכלה של הבדואיות והבדואים, במיוחד בריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים. מן הסקר הטלפוני וראיונות העומק עלה כי הציפייה מן האישה לטפל במשפחה ובמשק הבית ומן הגבר לפרנס מייד עם הינשאו, קשורים קשר הדוק לבחירות התעסוקה וההשכלה הן של הנשים הן של הגברים:

■ **תפקיד האישה הבדואית הוא לטפל בילדים ובמשק הבית.** הציפייה החברתית מן הנשים לטפל בילדים ובמשק הבית עלתה כאחד החסמים המרכזיים לתעסוקת נשים הן בסקר הטלפוני הן בראיונות העומק. 42% מן הנשים הלא מועסקות השיבו כי הסיבה העיקרית לכך שאינן עובדות קשורה בצורך לטפל במשפחה ובמשק הבית. נוסף על כך, 74% מן האימהות לילדים בני 0-3 ציינו כי הצורך לטפל בילדיהן הוא שמקשה עליהן לצאת לעבוד. ממצאים אלו הם ביטוי לתפיסות חברתיות עמוקות של חלוקת התפקידים המגדרית בחברה הבדואית שמטילות על הנשים את האחריות לטיפול בילדים ובמשק הבית: 58% מן הנשים ו-62% מן הגברים הסכימו כי בחברה הבדואית אישה יכולה לצאת לעבוד רק אם זה לא פוגע בטיפול בבית ובמשפחה. תפקיד האישה הבדואית כמטפלת כמעט בלעדית בילדים ובמשק הבית עלה בכל ראיונות העומק כאחד מן העוגנים התרבותיים המרכזיים בחברה הבדואית ולכן כאחד החסמים הבולטים לתעסוקת נשים. חסם זה בולט במיוחד לנוכח פריון הילודה הגבוה באוכלוסייה זו.

■ **תפקיד הגבר הבדואי הוא לפרנס את המשפחה.** מן הספרות ומראיונות העומק עולה כי גברים בדואים מצופים לפרנס את המשפחה מייד עם הינשואם, ולכן רבים מהם יוצאים לשוק העבודה ללא השכלה מספקת או הכשרה מקדימה.⁶ ואכן, 45% מן הנשים ו-34% מן הגברים שענו לסקר הסכימו ש"גבר נשוי צריך לצאת לעבוד ולא לבזבז זמן באוניברסיטה". תמיכה לכך

⁵ הנתונים המנהליים מתבססים על מרשם האוכלוסין ולכן המידע על תושבי המגורים הבלתי מוסדרים הוא אומדן בלבד.

⁶ השיעור הגבוה של גברים בדואים היוצאים לשוק העבודה מייד עם סיום לימודי התיכון ולעיתים אף לפני כן, קשור במגוון סיבות כולל נשירה מן הלימודים. בסעיף זה אנו מתמקדים בהשתלבות בשוק העבודה ללא הכשרה מקדימה מן הפן התרבותי.

עולה גם מניתוח רב-משתני של הנתונים המנהליים לפיו השכר של גברים רווקים נמוך ב-12.5% משכרם של גברים נשואים. כמו כן ב-2019, שיעור הגברים שקיבלו תואר בוגר מבין בני 20-29 היה פחות ממחצית משיעור הנשים (0.4% לעומת 1.7%, בהתאמה), ונמוך במידה ניכרת משיעור זה בקרב כלל הגברים באוכלוסייה (3.2%). המשמעות היא שיעור גבוה של גברים בדואים המועסקים בעבודות כפיים בתעשייה ובינוי (44.7% מן הגברים הבדואים שעבדו ב-2018) וכעובדים בלתי מקצועיים (16.8%). עם זאת, מן הסקר עלו עדויות לכך שהחל שינוי בתפיסת חשיבות ההשכלה לגברים: 48% מן הנשים ו-66% מן הגברים תמכו בכך שגבר צריך ללמוד באוניברסיטה.

- **תחומי השכלה ותעסוקה המקובלים לנשים בחברה הבדואית.** החברה הבדואית תופסת תחומי השכלה ותעסוקה מסוימים כלגיטימיים לנשים: חינוך, טיפול בילדים או בזקנים, ניקיון ומשק בית. לכן נוצר עודף של נשים שפונות להשכלה ועבודה בתחומים אלה, ובמיוחד בחינוך (ב-2016 למעלה מ-50% מן הבדואיות בעלות תואר אקדמי כלשהו עבדו בחינוך). ואכן, ממצאי הסקר מראים כי 65% מן הנשים דיווחו כי המשפחה שלהן רוצה שיצאו לעבוד רק במקצועות מקובלים בחברה הבדואית. כמעט כל הנשים הבדואיות שרואיינו ציינו כי חינוך הוא תחום הלימוד והתעסוקה המקובל ביותר בחברה הבדואית עבור נשים כיוון שהוא מאפשר להן לעבוד בקרבת הבית ובשעות נוחות, כך שיוכלו לטפל בילדים ובמשק הבית.

- **דפוסי שימוש במעונות יום.** עד לשנים האחרונות מחסור במסגרות לטיפול בילדים הובא כחסם לתעסוקת הנשים הבדואיות. כמענה לכך הממשלה הקימה מעונות יום ציבוריים, אולם נראה כי שיעור נמוך מאוד של פעוטות משולב בהם. בשנת 2021 מבין 22 מעונות יום בנויים רק 10 היו פעילים ומרביתם בתפוסה חלקית בלבד. ממצאי הסקר הטלפוני עלה כי מחסור במעונות יום או העלות הגבוהה של ההשתתפות בהם אכן מקשים על יציאה של נשים לתעסוקה, אך במידה פחותה מן הצורך לטפל בילדים ובמשק הבית: 47% מן האימהות לילדים בני 0-3 ציינו שהיעדר מעון לילדים בשכונת מגוריהן הוא גורם המקשה על יציאתן לעבודה, ו-28% ציינו שעלות יקרה של המעון היא זו שמקשה על יציאתן לעבודה.

מראיונות העומק עם האוכלוסייה הבדואית עלה כי הסיבות לשימוש המועט במעונות יום הן התנגדות חברתית להוצאת פעוט למסגרת חוץ-משפחתית וכן קיומן של חלופות זולות יותר בקהילה, שנתפסות לגיטימיות יותר. ואכן כאשר נשאלו אימהות לילדים בני 0-3 על דפוסי שילוב במסגרות טיפול, 72% ציינו כי הילדים מטופלים על ידי הנשים במשפחה: 40% ציינו כי הן עצמן מטפלות בילדים ועוד 32% נעזרות בקרובת משפחה. 28% בלבד דיווחו שהילדים מטופלים במסגרת חוץ-משפחתית: 21% במעון יום ציבורי ו-7% אצל מטפלת שאינה קרובת משפחה.

- **הגבלת שעות העבודה לשעות היום המוקדמות.** מן הסקר ומראיונות העומק עלה כי נשים רבות באוכלוסייה הבדואית וחלק מן הגברים מוגבלים בשעות שבהן הם יכולים לעבוד. 67% מן הנשים ו-32% מן הגברים שהשיבו על הסקר דיווחו כי העובדה שהם יכולים לעבוד רק בשעות הבוקר מקשה על יציאתם לעבודה. בקרב הגברים חסם זה ניכר יותר בקרב תושבי המועצות האזוריות וריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים (40%) וכחות בקרב תושבי העיר רהט (25%). האפשרות של נשים לעבוד בעיקר בשעות הבוקר נובעת מן הצורך לטפל בילדים ובמשק הבית, אך גם מכך שעליהן להיות בבית בשעה שהבעל חוזר מהעבודה – 51% מן הנשים ו-70% מן הגברים ציינו כי תפיסה זו רווחת בחברה הבדואית. הגבלת שעות העבודה לשעות הבוקר, מצמצמת את מגוון אפשרויות התעסוקה של הנשים: הן אינן יכולות לעבוד במקום מרוחק ממקום מגוריהן, בעבודה שכוללת שעות

עבודה מרובות או במשמרות. לעומת הנשים, מראיונות העומק עלה כי הקושי של הגברים לעבוד בשעות הערב והלילה קשור לחוסר ביטחון אישי ביישובי המועצות האזוריות והמגורים הבלתי מוסדרים בשעות אלה.

היצע נמוך של מקומות עבודה בקרבת אזור המגורים. האוכלוסייה הבדואית בנגב מתגוררת באזורים שברובם מרוחקים מאזורי תעשייה ומסחר⁷, ולכן רובה תלויה במקורות תעסוקה מחוץ ליישובים. ממצאי הסקר הטלפוני תומכים בכך: 52% מן הנשים ו-37% מן הגברים הסכימו כי העובדה שאין מספיק מקומות עבודה קרובים לביתם מקשה עליהם לצאת לעבוד. חסם זה בולט יותר בקרב תושבי המועצות האזוריות והמגורים הבלתי מוסדרים (68% מן הנשים ו-43% מן הגברים) לעומת תושבי העיר רהט (47% מן הנשים ו-26% מן הגברים). כפי שעלה מראיונות העומק וממצאי הסקר, היצע נמוך של מקומות תעסוקה באזור המגורים הוא חסם לתעסוקת נשים הקשור במגוון חסמים אחרים ואינו עומד בפני עצמו:

- נשים לא יכולות להתרחק מאזור מגוריהן בעיקר בשל הציפיות החברתיות מהן לעבוד פחות שעות מן הגבר ושהעבודה לא תבוא על חשבון הטיפול בילדים ובמשק הבית.
- נשים מצופות להתמקד בתחומי לימוד ותעסוקה שנתפסים לגיטימיים, כמו חינוך. הדבר מאפשר להן להישאר במסגרת הקהילה, אך מייצר עודף של נשים בתחומים אלה, ולכן היצע מקומות התעסוקה באזור המגורים לא יכול לענות על הביקוש.
- כמו כן נשים מצופות לעבוד במקומות תעסוקה שנחשבים בטוחים, כלומר מקומות תעסוקה שבהם מועסקות בדואיות נוספות, ומקומות תעסוקה הממוקמים בתוך היישוב או במרחב בדואי-הומוגני. מגבלות אלו מצמצמות עוד יותר את אפשרויות התעסוקה של הנשים מחוץ לאזור המגורים.

התמודדות עם מצבי חולי ומוגבלות. מגבלה פיזית או מחלה ממושכת עלו בסקר בתור הסיבה העיקרית לכך שגברים אינם עובדים (48% מן הגברים הלא מועסקים), ובתור הסיבה השנייה לכך שנשים אינן מועסקות (19% מן הנשים הלא מועסקות). ניתוח רב-משתני של נתוני הסקר הראה כי לנשים עם מוגבלות פיזית סיכוי נמוך ב-28% להיות מועסקות לעומת נשים ללא מוגבלות. נוסף על כך, מראיונות העומק עלה כי מצב בריאות ירוד של בני המשפחה מגביל את יציאתן של נשים לעבוד כיוון שהן מצופות לטפל בכל בני הבית, כולל ילדים ומבוגרים עם מוגבלות או מחלה.

מחסור בתחבורה ציבורית. ממצאי הסקר מעלים תמונה מורכבת בנוגע למידה שבה מחסור בתחבורה ציבורית הוא חסם מרכזי לתעסוקה. מצד אחד כאשר נשים וגברים שאינם מועסקים נשאלו מהי הסיבה העיקרית לכך שהם לא עובדים, אף לא אחד מן המשיבים והמשיבות ציינו מחסור בתחבורה ציבורית. מן הצד האחר, כאשר נשאלו אם היעדר תחבורה ציבורית בקרבת הבית מקשה על יציאתם לעבודה, 38% מן הנשים ו-47% מן הגברים הסכימו במידה רבה ורבה מאוד עם היגד זה – יותר בקרב המתגוררים במועצות האזוריות ובריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים לעומת המתגוררים בעיר רהט (54% לעומת 28%, בקרב הנשים; 72% לעומת 25%, בקרב הגברים).

עוד עלה מן המחקר כי גם כאשר התחבורה הציבורית טובה, היא איננה בהכרח פתרון מספק לנסיעת נשים לעבודה – 28% מן המשיבות על הסקר ציינו שאין זה מקובל שהן יסעו באוטובוס לבד. בראיונות העומק הנשים העלו חשש לביטחון האישי בעת

⁷ אזור המסחר הדומיננטי ביותר בדרום כיום מרוכז בעיר באר שבע אשר מרוחקת ממרבית היישובים הבדואיים.

המתנה לאוטובוס במרחב הציבורי ומנסיעה בשעות החשיכה, הביעו הסתייגות מפני הנראות במרחב הציבורי בבגדים מלוכלכים שמזמנת נסיעה באוטובוס בסיום העבודה וגם מזמני נסיעה ארוכים ביחס לזמני העבודה – דבר הרלוונטי מאוד לנשים העובדות במשרות חלקיות. ממצאים אלו מעידים על כך שתחבורה ציבורית דלילה אינה חסם מרכזי לתעסוקה, אולם היא עלולה להקשות על היציאה לעבודה. ואכן, נראה כי רק 8% מן הנשים ו-3% מן הגברים המועסקים שהשיבו על הסקר מגיעים לעבודתם בתחבורה ציבורית. מרביתם מגיעים ברכב פרטי, 53% מן הנשים ו-71% מן הגברים המועסקים.

אפליה בשוק העבודה. מחקרים מראים כי יותר ממחצית מן הערבים בישראל חשים אפליה במקום עבודתם לעומת מעט יותר משליש מן היהודים. לעומת זאת, מן המחקר עולה כי אפליה אינה החסם המרכזי עבור נשים בדואיות ביציאתן לעבודה. גברים דיווחו על אפליה בשיעורים גבוהים יותר מן הנשים אך עדיין בשיעורים נמוכים מן החסמים האחרים: 16% מן הנשים דיווחו שקשה להן למצוא עבודה בשל היותן בדואיות ו/או בשל לבושן המסורתי לעומת 27% מן הגברים שדיווחו שקשה להם למצוא עבודה כי הם בדואים. נוסף על כך, מרבית המרואיינים והמרואיינות ציינו בראיונות העומק כי הם לא נתקלו באפליה בשל היותם בדואים וכי הם אינם חושבים שאפליה מצד האוכלוסייה היהודית היא חסם משמעותי עבור נשים למצוא עבודה.

אפליה על בסיס היכרות או קרבה משפחתית. אף שאפליה בשוק העבודה עלתה כחסם משני, אפליה על בסיס היכרות או קרבה משפחתית בתוך האוכלוסייה הבדואית עצמה עלתה בתור אתגר תעסוקתי במרבית ראיונות העומק – חלק ממנהלי בתי הספר ומנהלי הרשויות המקומיות מעסיקים או מקדמים מורים ועובדים על פי שייכות משפחתית ולא על פי כישורים. מן המחקר עולה כי לאפליה על בסיס היכרות וקרבה משפחתית שתי השפעות: צמצום אפשרויות ההעסקה והקידום של הנשים המשכילות, שלחלק ניכר מהן השכלה בתחום החינוך, ושילוב עובדים או מורים מוכשרים פחות ברשויות המקומיות ובבתי הספר. כאמור, רמה נמוכה של הוראה משפיעה לרעה על שיעור התלמידים הבדואים הזכאים לתעודת בגרות וכן על האפשרויות שלהם להשתלב בהשכלה גבוהה ובהכשרה טכנולוגית, ולבסוף על איכות התעסוקה.

הזדמנויות לתעסוקה

רכישת השכלה וכניסה לשוק העבודה בגיל צעיר. כאמור, ממצאי המחקר מראים קשר חזק בין השכלה לתעסוקה, במיוחד בקרב נשים. במרבית ראיונות העומק עלה כי יציאה לעבודה של נשים מוצדקת יותר בחברה הבדואית אם הן משכילות. יציאה לעבודה של אישה שאינה משכילה מעידה על מצב כלכלי קשה של משק הבית ועלולה לפגוע בכבוד ראש המשפחה. לכן רכישת השכלה לא רק מאפשרת לנשים למצוא עבודה הולמת, היא גם מספקת עבורן את הלגיטימציה לצאת לעבוד ולהיות עצמאיות.

מראיונות העומק עלה כי אישה שנישאת כאשר היא משכילה או מועסקת, לרוב תמשיך לעבוד גם במהלך הנישואין. ולכן, רוב הנשים שהתראיינו למחקר, כולל נשים שאינן משכילות, ציינו שמסיבה זו הן פועלות כדי שבנותיהן ירכשו השכלה ומקצוע טרם הנישואין. תמיכה לכך עולה ממצאי הסקר – 94% מן הנשים ו-67% מן הגברים הסכימו שעדיף שאישה תלמד באוניברסיטה לפני שהיא מתחתנת. אפשר לשער ששיעור המשיבים הגבוה למעשה משקף עמדה בנוגע לעיתוי מועד הלמידה של הנשים שמתכוונות ללמוד באוניברסיטה. כך או כך, מכלול הממצאים עד כה מראה כי לימודים ותעסוקה בגיל צעיר הם הזדמנות לחיזוק עצמאותן של נשים בדואיות, הן כלכלית הן חברתית.

הזדמנויות השכלה לגברים צעירים. מן המחקר עולה כי גברים בדואים מצופים לפרנס את המשפחה מייד עם הינשואם, ולכן רבים מהם יוצאים לשוק העבודה ללא השכלה מספקת או הכשרה מקדימה. עם זאת, עלו גם עדויות לכך שהחל שינוי בתפיסת חשיבות ההכשרה וההשכלה של גברים: 48% מן הנשים ו-66% מן הגברים שענו על הסקר תמכו בכך שגבר צריך ללמוד באוניברסיטה. תמיכה לכך עלתה גם בראיונות העומק עם חלק מבני האוכלוסייה ובעיקר מאנשי מקצוע.

ניצניו של שינוי תפיסתי זה בנוגע להשכלת גברים בדואים צעירים הם הזדמנות לשלב יותר גברים צעירים בהשכלה (בין השכלה אקדמית, בין הכשרה טכנולוגית). ברור שהשכלה או הכשרה ישפרו את איכות התעסוקה של הגברים. אולם יתרון נוסף שהמחקר זיהה בשילוב גברים צעירים בהשכלה או הכשרה הוא שעלייה בשיעור הגברים המשכילים גם תביא לכך שיותר גברים ייחשפו למודלים של נשים משכילות ועובדות, וכך יעלה הסיכוי לשיפור תעסוקת הנשים.

רישיון נהיגה לנשים. הן מן הסקר הן מראיונות העומק עלה קשר חיובי בין רישיון נהיגה ובין תעסוקה של נשים: ל-76% מן הנשים המועסקות יש רישיון נהיגה לעומת 29% מן הנשים שאינן מועסקות. שיעור הנשים שיש להן רישיון נהיגה גבוה יותר בעיר רהט (55%) לעומת המועצות האזוריות וריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים (39%). כמו כן ניתוח רב-משתני הראה כי לאישה שיש לה רישיון נהיגה סיכוי גבוה ב-26% להיות מועסקת לעומת אישה שאין לה רישיון נהיגה. גם בראיונות העומק עלה כי רישיון נהיגה לנשים הוא אמצעי לחיזוק עצמאותן (יחד עם תעסוקה, השכלה וחשבון בנק). כאמור, ההעדפה של נשים לנסוע ברכב פרטי קשורה גם לתחושת הביטחון האישי הנמוכה שהן חוות בעת ההמתנה לאוטובוס או להסעה פרטית.

צמיחה של הזדמנויות לתעסוקה בקהילה. מראיונות העומק עלה כי נשים אינן נחשבות "נשים עובדות" אם הן מרוויחות שכר תמורת עבודה שהן מבצעות בתוך הבית בתחומי עיסוק לגיטימיים, כמו טיפול בילדים, בישול או שירותי כביסה. הבחנה זו מאפשרת לנשים להרוויח כסף בלי לערער על חלוקת התפקידים המסורתית ובכך להפחית התנגדות. ואכן, נשים שהתראיינו למחקר סיפרו על מיזמים שהקימו בבית, כמו בישול, אירוח מסורתי וטיפול בילדים, אשר מאפשרים להן לתרום להכנסת המשפחה, ובד בבד להמשיך ולהיות בבית ולטפל במשפחה ובמשק הבית. הזדמנות זו לתעסוקה זו בולטת במיוחד בתחום הטיפול בילדים, שכן הטיפול הביתי בילדים משמש מקור הכנסה לנשים שמתקשות לצאת לעבודה ממגוון סיבות.

הזדמנות נוספת למודל תעסוקתי שצמח בקהילה נובעת מן האפשרויות הטמונות במסחר מקוון. בראיונות עם נשים בדואיות ועם אנשי מקצוע ומטה עלה כי יש נשים בדואיות שפתחו חנויות למסחר מקוון באינטרנט. במובן זה המרחבים המקוונים מאפשרים עבודה מרחוק ועשויים לסייע לנשים להתמודד עם הצורך להגביל את שעות העבודה, או לטפל בילד או במבוגר עם מוגבלות. כדי לנצל את ההזדמנות שהטכנולוגיות הדיגיטליות מזמנות, חשוב להנגיש אותן לאוכלוסייה הבדואית באמצעות שיפור האוריינות הדיגיטלית ותשתיות האינטרנט.

אפשרויות תעסוקה בקרבת אזור המגורים. כאמור, האוכלוסייה הבדואית בנגב מתגוררת באזורים שברובם מרוחקים מאזורי תעשייה ומאזורי מסחר, ולכן היצע נמוך של מקומות תעסוקה בקרבת אזור המגורים מקשה על יציאה לעבודה, ובמיוחד של נשים. בשיחות עם אנשי מטה הם זיהו כי פיתוח אזור תעשייה גדול (בדומה לפארק התעסוקה 'עידן הנגב') מצריך תשתיות שעלותן גבוהה והקמתן דורשת זמן (למשל, תשתיות מים, ביוב וכבישים). לכן הציעו למקד את המאמצים בביסוס תעסוקה מקומית, ביישובים או בקרבתם, שדורשת השקעה מצומצמת יותר בתשתית. תעסוקה מקומית גם מתאימה יותר לדפוסי התעסוקה הנשיים המקובלים באוכלוסייה, ובכוחה גם לחזק את המעסיקים המקומיים ואת הרשויות המקומיות.

הנהגה מקומית חזקה יכולה לזרז שינויים בתעסוקה. ראיונות העומק עם אנשי מטה ואנשי מקצוע הצביעו על היותה של ההנהגה המקומית באוכלוסייה הבדואית אחד הגורמים החשובים בעיצוב דפוסי התעסוקה של נשים בדואיות. מצד אחד, ההנהגה יכולה להיות חסם לתעסוקה של נשים, ובמיוחד ההנהגה הדתית שמחזקת נורמות מסורתיות התומכות בדפוסי השכלה ותעסוקה מסורתיים. מן הצד האחר, אנשי המטה שהתראיינו למחקר הצביעו על ההשפעה הניכרת של ההנהגה המקומית על התושבים ולכן הקנו חשיבות רבה לרתימתה ליצירת השינוי ולבניית פורומים מקצועיים ברשויות המקומיות שיוכלו לסייע בגיבוש תוכניות פיתוח מקומיות על פי הצרכים המקומיים.

סיכום, עקרונות לפיתוח מדיניות והמלצות

מן המחקר עולה כי על אף פעולתה של הממשלה לקידום התעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב, בשנים האחרונות נבלמה מגמת צמצום פערי התעסוקה בין אוכלוסייה זו לכלל האוכלוסייה בישראל. ממצאי המחקר תומכים בקיומם של חלק מן הגורמים שמובאים בספרות כמסבירים את הריחוק היחסי של האוכלוסייה הבדואית משוק העבודה, ובהם מיעוט השכלה והכשרה, פרוץ ילודה גבוה, מיעוט הזדמנויות לתעסוקה בתוך היישובים, מוגבלות פיזית של הפרט או בני משפחתו ובמידה מועטה גם מחסור בתחבורה ציבורית. אולם נוסף על כך, המחקר מראה כי לנורמות החברתיות השפעה ניכרת על דפוסי ההשכלה והתעסוקה של הנשים והגברים הבדואים, וכי הן משפיעות גם על החסמים המוכרים לתעסוקה.

אומנם חלק מכלי המדיניות שיושמו עד כה (ובהם תגבור תחבורה ציבורית, בניית מעונות יום מפוקחים, עידוד השכלה ומתן תמריצים למעסיקים) פעלו כדי לצמצם את החסמים המוכרים לתעסוקה, אולם הם לא התחשבו במידה מספקת במבנה החברה הבדואית או בנורמות התרבותיות בנוגע להתנהגות המצופה מן הנשים והגברים הבדואים. אפשר לשער שלנוכח זאת כלים אלו היו מוגבלים ביכולתם לשפר את מצב התעסוקה באוכלוסייה זו. כמו כן מן המחקר עולה כי רצוי להמשיך ולהשקיע בהרחבת אזורי מסחר מקומיים, שדרוג המיומנויות ושיפור הכישורים (בעיקר בקרב הצעירים) ותמיכה במסגרות טיפול לילדים לאימהות עובדות תוך התאמתם למודלים הקיימים בקהילה ובהתאם למקובל בחברה הבדואית.

להלן יוצגו עקרונות לפיתוח מדיניות והמלצות.

עקרונות לפיתוח מדיניות והמלצות

1. **לנוכח המורכבות של תחום התעסוקה והשפעתה של התרבות על עיצובם של דפוסי ההשכלה והתעסוקה, מומלץ לאמץ**

עקרונות של "תיאום והתאמה" ברמת המערכת. מוצע:

- למסד מנגנון תיאום בין-משרדי לתכלול עבודת הממשלה בתחום התעסוקה. המנגנון יכלול את משרדי הממשלה הרלוונטיים, בהם משרד הרווחה והביטחון החברתי, משרד העבודה ומשרד החינוך; שירות התעסוקה; מרכזי ריאן; הרשויות המקומיות; וארגוני חברה רלוונטיים
- לבצע התאמה תרבותית של כל התוכניות וכלי המדיניות לאוכלוסייה הבדואית, ובכל השלבים – הפיתוח, הניסוי וההטמעה, בדגש על הכללת נציגי האוכלוסייה הבדואית בכל אחד מהם

2. **לנוכח הקשר ההדוק בין רמות ההשכלה ובין שיעור התעסוקה, במיוחד בקרב הנשים, מומלץ לאמץ עיקרון של "השכלה תחילה", המטמיע את חשיבות פיתוח ההון האנושי ורכישת ההשכלה וההכשרה בגיל צעיר. מוצע:**

- לסייע לנשים צעירות לרכוש השכלה גבוהה (כולל הכשרה טכנולוגית), ולהיכנס לשוק התעסוקה בגיל צעיר
- להגביר את המודעות בקרב גברים צעירים לתרומה של השכלה גבוהה או הכשרה טכנולוגית לפוטנציאל ההשתכרות, ולעודד אותם לרכוש השכלה גבוהה והכשרה טכנולוגית
- לעודד גיוון ההשכלה והתעסוקה בקרב נשים וגברים
- לשלב תוכניות לשיפור ההון האנושי ותוכניות הכנה לעולם העבודה כבר בבתי הספר העל-יסודיים

3. **לנוכח הציפיות החברתיות מן הנשים הבדואיות, הן בתחום הבית והמשפחה הן בתחומי ההשכלה והתעסוקה, מומלץ לאמץ עיקרון של "עצמאות המשלבת אימוץ כללים", המעודד עצמאות בקרב נשים אך גם מאמץ את הכללים החברתיים הקיימים ומזהה בתוכם הזדמנויות לתעסוקה. מוצע:**

- להנגיש לנשים בגיל צעיר ארגז כלים המעודד עצמאות: השכלה, רישיון נהיגה, חשבון בנק ותעסוקה
- לעודד יוזמות עצמאיות של נשים (בעיקר נשים בוגרות או נשים עם מיומנויות נמוכות), בדגש על מודלים שנחשבים לגיטימיים בקהילה
- להגדיל את היצע מקומות העבודה במקצועות הנתפסים לגיטימיים לנשים, ביישובים הבדואיים או בסמוך להם (בדגש על היישובים המרוחקים)
- לקדם פתרונות תחבורה בטוחים לנשים שמותאמים לנורמות התרבותיות בנוגע לנראות במרחב הציבורי: כולל שאטלים או הסעות מאורגנות לאזורי תעסוקה, רישיון נהיגה והקמת מרחבים מוגנים בעת ההמתנה לתחבורה
- לנקוט פעולות להסרת חסמים לתעסוקה הקשורים במוגבלות ובחולי כרוני של נשים ושל בני משפחה שבהם הן מטפלות
- לרתום את ההנהגה המקומית לטובת הטמעתן של תוכניות תעסוקה וקבלתן על ידי הקהילה. להנהגה המקומית השפעה ניכרת על התושבים ומכאן נובעת חשיבות רתימתה ליצירת השינוי

4. **לנוכח רמת הביטחון האישי הנמוכה והאתגרים הכרוכים בהפעלת כלים לשיפורה, מומלץ לאמץ עיקרון של "אכיפה ועקיפה", המייצר מרחב המאפשר מסחר ושגשוג אך אינו ממתין ליציבות ארוכת טווח ליישום מדיניות תעסוקה:**

- להגביר את המאמצים לחיזוק הביטחון האישי במרחב הציבורי כגורם המקדם את פעילותו של שוק (תעסוקה) מתפתח
- ליצור מסגרות תעסוקה מגוונות שאינן תלויות במחלוקות על קרקעות

דברי תודה

ברצוננו להודות לכל אלו שסייעו ובזכותם מחקר זה יוצא אל האור:

לצוות האגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב: ליאור כלפה – מנהל האגף, ד"ר בני צרפתי – מנהל תחום תכנון ובקרה, לשכת המנהל הכללי, ויאיר חירותי – מנהל תחום ניהול אסטרטגי; לשותפנו באג'יק מכון הנגב: ח'יר אלבז – יו"ר הארגון, ד"ר ערן בוכלצב – מנהל מרכז הידע והפיתוח, נטע סיבוני גילי – מנהלת ההדרכה, צוות המראיינים והסוקרים ובמיוחד דלאל אסאדי אשר הובילה את איסוף המידע האיכותני והכמותי בקרב האוכלוסייה במסירות ובהצלחה רבה; למרואיינים האנונימיים, אנשי מקצוע ובני האוכלוסייה הבדואית בנגב, וכן למשיבים הרבים שענו על הסקר; לצוות היחידה להנגשת נתונים למחקר של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ובמיוחד לענת כץ אברם, ג'וליה וידר ודייוויד גורדון; ליועצת המחקר לעניין החברה הבדואית חנאן אלקרינאוי אשר ליוותה אותנו לאורך הדרך משלב התכנון ועד ניתוח נתונים והנגשת הממצאים; ולד"ר דמיטרי רומנוב על הייעוץ הסטטיסטי.

כמו כן אנחנו רוצים להודות לחברינו במכון ברוקדייל: נעם קשת, נדב פן ועדי ערד אשר נטלו חלק בעריכת המחקר, פרופ' ברוך רוזן, ד"ר יונתן אייל וארוא מג'אדלה על הערותיהם הנבונות, דנה לואיס על התמיכה המתמדת, ובן שלומי פון שטראוס – מנהל יחידת איסוף הנתונים וחנה גולדנברג – רכזת איסוף הנתונים, על הליווי הצמוד בביצוע הסקר.